

MUŞ HALK KÜLTÜRÜNDE DAMAT AĞACI GELENEĞİ VE BU GELENEĞİN TÜRK MİTOLOJİSİNDEKİ KÖKENİ

Gizem ÇELİK*

Özet

Geçiş dönemleri içinde ele alınan evlenme törenleri, geçmişten günümüze mitolojik pek çok inanç ve ritüeli içeriğinde barındırmaktadır. Bu ritüellerin temelinde evlenme törenini kutsal kılmak, çiftleri zararlı dış etkenlerden korumak ve ilgili çiftin girmiş oldukları yeni hayatlarını huzurla ve sağlıklı geçirmelerini sağlamak yatmaktadır.

Evlenme ile ilgili olarak Anadolu'nun farklı bölgelerinde kimi zaman benzer kimi zaman birbirinden farklı oldukça ilgi çekici zengin gelenekler mevcuttur. Bu çalışmada evlenme ritüelleri içerisinde yer alan damat ağacı süsleme geleneği üzerinde durulmuştur. Günümüzde Siirt, Erzurum, Mardin, Muş illerinde yaygın olarak karşılaşılan damat ağacı süsleme ritüeli Muş ili özelinde incelenecektir. Bu yolla bir geçiş dönemi ritüeli olan damat ağacı geleneğinin unutulmasına engel olmak hem de bu geleneğin toplum içerisindeki anlam ve önemini belirlemek hedeflenmiştir. Makalede damat ağacı ritüeli etraflıca tanıtılacak, bu gelenekteki arkaik dönemlerden kalan mitolojik motifler incelenecek ve kadim dönemlerden kalan bu motiflerin günümüz halk kültüründeki görünümü ve işlevleri irdelenecektir. Yapılan incelemede hayatımızın her alanında olduğu gibi geçiş dönemlerinin önemli bir kısmını kapsayan evlenme törenlerinde de mitolojinin, kadim dönem insanının engin bilgileri, görgüleri ve ritüelleri uygulanmaya devam ettiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Geçiş dönemleri, evlenme, damat ağacı, mitolojik motifler, Muş.

THE TRADITION OF THE BRIDEGROOM TREE IN MUS FOLK CULTURE AND THE ORIGIN OF THIS TRADITION IN TURKISH MYTHOLOGY

Abstract

Marriage ceremonies, which are discussed in the transition periods, contain many mythological beliefs and rituals from the past to the present. The basis of these rituals is to sanctify the marriage ceremony, to protect the couples from harmful external factors, and to ensure that the related couple spends their new life in peace and health.

There are rich and interesting traditions about marriage in different parts of Anatolia, sometimes similar and sometimes different from each other. The tradition of decorating the groom's tree, which is included in the marriage rituals, is emphasized in this study. The groom tree decoration ritual, which is widely encountered in the provinces of Siirt, Erzurum, Mardin, Muş today, is examined specifically in the province of Muş. In this way, it is aimed to prevent the groom tree tradition, which is a transitional period ritual, from being forgotten, as well as to determine the meaning and importance of this tradition in society. In the article, the groom tree ritual is thoroughly introduced, the mythological motifs left over from the archaic periods in this tradition, and the appearance and functions of these motifs left over from ancient periods in today's folk culture are examined. In the study, it has been determined that mythology, vast knowledge,

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı ABD, e -posta: gizemc12@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-5133-2334

manners and rituals of ancient people continue to be applied in marriage ceremonies, which cover an important part of the transition periods, as well as in all areas of our life.

Key Words: Transitional periods, marriage, tree decoration of bridegroom, mythological motif, Muş.

1. Giriş

Evlilik, iki kişinin hem dini ve hukuki açıdan hem toplumsal açıdan beraberliklerini duyurmak, geçerli kılmak amacıyla bir araya gelme, yuva kurma durumudur. Türk kültüründe belirli bir yaşa geldikten sonra bireylerin evlenmesi ve çocuk sahibi olması gerektiğini düşünülmektedir. Evlilik sadece bireyin değil, aynı zamanda bireyin dâhil olduğu sosyal grubu da içine alan önemli bir kurumdur.

Toplumun devamlılığını ve bereketini sağlayacak kuşak zincirini oluşturmak evlilik kurumunu önemli kılar. Evlilik soylar arasında sözleşme görevi görür (Çelepi, 2017, s. 276). Evlenme geçiş dönemi gerek kızın ve erkeğin sosyalleşme sürecinin önemli bir aşamasını teşkil etmesi, gerekse aileler arasındaki dayanışmayı, toplumsal ve ekonomik ilişkiyi belirlemesi bakımından her zaman, her yerde önemli bir olay olarak görülmüştür (Örnek, 2018, s. 255).

Eski Türklerde aile kavramı “oğuş” sözcüğüyle açıklanmaktadır. Orhun Yazıtları’nda “Er oğuşlandı” (Adam aile ve hısım sahibi oldu) şeklinde kullanılır. Kan bağı olan küçük birliklere “oğuş” veya “uğuş” denilir, evlenme töreni de bu sözcük ile karşılanmaktadır (Çelepi, 2017, s. 276-277). Türkler için evin ocağı kutsal ve saygı duyulması gereken unsurlardan biridir. Abdülkadir İnan (2013, s. 166), eski Türklerdeki evlenme ritüelini şu şekilde anlatmaktadır: Kız kaçırıldıktan sonra oğlanın arkadaşları çalı çırpıdan otağ yapar. Kız ve oğlan bu otağın içinde üç gün kalır. Gelin ve güvey ateşlerini çakmak taşıyla kendileri yakarlar, dışarıdan ateş almazlar (s. 166). Kendi ocaklarını kendilerini yakan çift, artık aile sayılmaktadır. Bununla birlikte eski Türklerin düğün geleneklerinin bazılarına Dede Korkut Hikâyeleri’nde rastlanmaktadır. Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Boyu’nda evlenecek olan yiğidin gerdek yerini belirlemek için ok attığı, okun düştüğü yere gerdek kurulduğu, düğüne ozanın çağırıldığı, düğün yemekleri yapıldığı anlatılmaktadır (Ergin, 2004, s. 116-153).

Günümüzde de evlenme geçiş dönemi birtakım pratikleri, ritüelleri, gelenekleri bünyesinde barındırır. Bu gelenekler birçok yörede canlı bir şekilde yaşatılmaktadır. Yaş ve erginliğe bağlı olarak kız ve erkek bireylerin belirli düzeyde evlilik kurumuna dair hazırlıklar başlatılır. İlk etapta eş seçimi tamamlandıktan sonra kız isteme, nişan, çeyiz, kına gecesi ve düğün gibi birçok aşamada oluşan seremoni gerçekleştirilir. Çiftin yeni yaşamını kutlamak ve kutsamak, çocuk sahibi olmalarını beklemek, mutlu olmalarını sağlamak için gerçekleştirilen tüm bu pratikler geçmişten izler taşır. Düğünlerde kanlı kurban¹

¹ kanlı kurban: Kanlı kurban, bir hayvanın kesilmesi ve kanının akıtılması suretiyle verilen kurban türüdür.

ve kansız (saçı)² kurbanlarının sunulması, gelinin eve girerken kapıya bal sürmesi, hamur yapıştırması gibi evliliğini hoş kılacak büyüsel işlemleri gerçekleştirmesi de Türk kültürünün İslamiyet'ten önceki dönemine dair inanç ve pratikleri barındırır.

Muş ilinde de benzer ritüeller bulunmakla birlikte birçok yöreden farklı olarak geliştirilen damat ağacı süsleme geleneği dikkati çekmektedir. Damat evinde damadın arkadaşları, akrabaları tarafından büyükçe bir ağaç dalına elma, üzüm, portakal, kırmızı ve beyaz örtü, kek, bisküvi, kurban edilen horozun asılmasıyla hazırlanan damat ağacı süsleme ritüeli de geçmişten günümüze uygulanmakta olan ilgi çekici gelenekler arasındadır. Bu çalışmada öncelikle genel olarak düğün gelenekleri içerisinde ağaç süsleme uygulaması tanıtılmış akabinde Muş halk kültüründeki ilgili gelenek ve bu coğrafyadaki damat ağacı süsleme ritüelinin mitolojik kökenleri irdelenmiştir.

2. Türk Düğün Gelenekleri İçinde Ağaç Süslemenin Yeri

Türk kültüründe ağaç, “kutsal” ya da “tanrısal” olarak tanımlanır. Ağacın en ayırıcı özelliği üç katmanlı âlemi birleştirmesidir. Üç katmanlı âlemi birleştiren “Kozmik ağaç” dünyanın merkezindedir (Aslan, 2014, s. 60). Kutsal ve tanrısal kabul edilen ağaç, Türk kültürü gelenek ve ritüelleri içine koruyucu ve kutsayıcı bir unsur olarak yerleştirilmiştir.

Bu çalışmada üzerinde durulan ağaç süsleme ritüeli, düğün gelenekleri içinde Türk dünyasında ortak bir ritüeldir. Farklı adlandırmalara sahip olsalar da genel hatlarıyla aynı özellikleri taşımaktadırlar. Türk dünyasında bu uygulamanın izlerine Karapapak, Halaç, Özbek Türkleri arasında rastlanılmaktadır

Karapapak Türklerinde uygulanmakta olan “Şah kaldırma” geleneği, ağaç süsleme ritüellerinden biridir. Şah bezeme olarak da bilinir ve Anadolu’da da uygulanmaktadır. “Şah” 7 veya 9 daldan oluşan ortalama 70 cm uzunluğunda bir ağaçtır. Şah ağacı en son düğün kimin evinde yapılmışsa sonraki düğüne kadar o evde saklanır. Şah bezemek için gün içerisinde köyün genç kızları gelinin sağdıcının evine toplanır. Orada türküler ve maniler eşliğinde şah bezemeyi gerçekleştirirler. Şahın bezenmesi için başlıca kullanılması gereken ürünler kuruyemiş, elma ve nardır. Kuruyemişler iplere geçirilir ve şah ağacına asılır. Elma ve nar ise doğrudan şah ağacına geçirilir (Altunsabak, 2016).

Halaç Türklerinin düğün gelenekleri içinde “Bayrak dikme” ritüeli mevcuttur. Oğlan evi tarafından evin bacasına bir bayrak dikilir. Gönderin tepesine bazen iki bazen bir elma ve bazen de bir elma ve bir soğan takılır (Kalafat, 2006, s.1918). Adana, Mersin, Osmaniye, Hatay, Nevşehir gibi birçok ilin düğün gelenekleri içinde gördüğümüz “Bayrak dikme” geleneği, Halaç Türklerinin bayrak dikme geleneğine benzemektedir. Örneğin Adana’da perşembe günü sabah erkenden oğlan evinin erkekleri ormana çam kesmeye gider, 20-30 metre uzunluğunda bir çam ağacı kesilir, dalları kesilen ağacın en üstteki uç kısmı kesilmez, bayrak oraya

² kansız kurban (saçı): Kansız kurban, çeşitli sıvı, bakliyat ve yiyeceklerin etrafa saçılması, kişilere dağıtılması suretiyle verilen kurban türüdür.

yerleştirilir, üzerine de ayna, portakal, soğan, elma ayva, horoz teleği asılır (Başçetinçelik, 2009, s. 217-218). Bayrağın ve çeşitli yiyeceklerin ağaca asılması, ağaç süsleme ritüelleri içinde yerini almaktadır.

Özbek Türkleri arasında da ağaç süsleme geleneğine rastlanmaktadır. Oğlan evi kız evine gelirken bir sopayı meyveler ve kırmızı örtü ile süslerler ve ardından kız evinin bahçesinde bir yere dikerler (Kalafat vd. 1996, s. 40).

Ağaç, en kadim dönemden bu zamana kadar kutsal kabul edildiğinden birçok ritüelin de içine dâhil edilmiştir. Çocuk sahibi olma isteğinden başlayarak ölüme kadar ağaç ve ağaçtan yapılmış materyaller geçiş dönemlerinin vazgeçilmez bir parçası olmuştur. Düğünlere de dâhil edilerek ağacın kutsallığından yararlanılmıştır.

3. Muş Halk Kültüründe Damat Ağacı Süsleme Geleneği ve Bu Geleneğin Türk Mitolojisi Bağlamında İncelenmesi

Muş ili tarihte önemli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Urartu Devleti, Medler ve Persler gibi devletlerin hâkimiyeti altına girmiştir, Ermenilerle de yakın ilişkileri bulunduğu bilinmektedir (www.mus.gov.tr/ilimizin-tarihcesi, Erişim Tarihi: 10. 10. 2022). Muş'u önemli kılan bir diğer unsur ise Malazgirt Savaşı'dır. Sultan Alparslan komutanlığındaki 50.000 kişilik Büyük Selçuklu ordusu ile Romanos Diogenes komutanlığındaki 200.000 kişilik Bizans ordusu arasındaki bu mücadele Sultan Alparslan'ın zaferi ile sonuçlanmış ve Anadolu'nun kapıları Türklere açılmıştır (Sevim, 2003, s. 481-483). Muş ili günümüzde dini, etnik ve kültürel anlamda birçok farklı insan grubunun yaşadığı çok kültürlü bir yapıya sahiptir. Bu çok kültürlü yapı, inanç ve ritüellerini de zenginleştirmiştir.

Muş ilinde doğum, evlenme, ölüm adı verilen ve insan yaşamının çeşitli evrelerini kapsayan geçiş dönemlerinin her bir aşaması önemli ritüellere sahip olmakla birlikte evlenme geçiş döneminin üzerinde özenle durulur. Kaynak kişilerle yörenin evlilik ritüelleri üzerine yapılan görüşmelerde bu aşamaların şu şekilde olduğu tespit edilmiştir: Kız istemeye başlayan bu serüven nişanla devam eder, nişanlılık süresince kızın evine ayda bir defa damadın ailesi tarafından hediyeler götürülerek “gelin görmeye” gidilir. Düğün dört güne yayılır. Perşembe günü kızın ve damat evinin ortaklaşa aldığı çeyizler yeni çiftin evine dizilerek sergilenir, “çeyiz serme” ritüeli gerçekleştirilir (K. 1, K. 2, K. 3, K.4, K. 5).

Cuma günü damat tarafının kızları gelinin evine gider; gelinin evinde oyunlar oynanır, türküler söylenir, hoşça vakit geçirilir. Bu gün “kızlar gecesi” olarak adlandırılır (K. 1, K. 2, K. 3, K.4, K. 5).

Cumartesi günü sabahtan damadın sağdıçları, damadı hamama götürürler, öğlen yemeğinden önce davul zurna eşliğinde damat tıraş olur ve damatlığı giydirilir. Damadın sağdıçları tarafından “damat tepsisi” adlı özel bir tepsi hazırlanır. Tepside; kravat, çorap, pantolon, ceket, gömlek, ayakkabı olur ve üzerine de kırmızı bir örtü örtülür. Bunun ardından düğün yemeği yenir. Yemeğin ardından gelini konvoylar eşliğinde kuaföre götürülür. Akşam gelinle damadın kınası yakılırken, damat ağacı adı verilen ve genellikle çam, meşe vb. dikenli bir ağacın

dalları süslenerek damadın başında gezdirilir, daha sonra ağaç gelinle damadın yanında durur (K. 1, K. 2, K. 3, K.4, K. 5).

Pazar günü ise damadın ailesi, akrabaları konvoy ile birlikte gelini almaya gidilir. Gelin evinden çıktıktan sonra hoca ezan okur, kız ailesiyle vedalaşır ve arabaya biner. Bu törene ise “gelin çıkarma” denilir. Gelin damat evine girmeden önce balkondan ya da damdan küp atılır, bu küpün içinde kuru üzüm, leblebi, para, şeker vb. şeyler olur. Bazı yerlerde de bu küpün içinde su vardır. Ayrıca gelin eve girerken elini bala ya da şerbete daldırarak eşige sürer. Gelinle damat içeri girdikten sonra şerbet içirilir ve kucaklarına bir erkek çocuk verilir (K. 1, K. 2, K. 3, K.4, K. 5).

Muş ili düğün gelenekleri içinde önemli bir simge olan damat ağacı süsleme ritüeli, kesilen büyükçe bir ağaç dalına çeşitli meyveler, yemişler ve kırmızı beyaz örtülerin asılmasıyla hazırlanır. Bu unsurların asılmasının nedeni hem görsel açıdan düğün sürecine estetik bir unsur olarak güzellik katması hem de ağaç dalına asılan maddelerin etrafında oluşmuş inançlardır. Damat ağacı süsleme işlemi ise şu şekilde gerçekleşir:

Damat ağacı, kına gecesi için hazırlanır. Damat giydirme töreninden sonra bu ağacın hazırlıklarına başlanır. Kesilecek olan ağaç dalını damadın –yaşıyorsa- babası, babası yaşamıyorsa ağabeyleri, akrabaları kesmektedir. Ritüel ağaç ismini almışsa da kesilen ağacın tümü değil, dalıdır. Kesilen ağaç dalı iki kişinin taşıyabileceği büyüklükte olur, çünkü bu ağaç dalı damadın başında gezdirilir, gezdirilirken türküler çalınır, oyunlar oynanır bu yüzden ağır olmamalıdır. Ağaç dalı kesildikten sonra iyice silkelendir, içi oyulmuş bir kütüğe veya uygun bir zemine sabitlenir, beyaz ve kırmızı örtü ağaç dalına bağlanır. Küçük keselere kuruyemiş ve kuru meyveler konur onlar da ağaç dalına asılır. Ardından ağaç dalına elma, üzüm, portakal, nar gibi meyveler, kek, bisküvi gibi yiyecekler asılır. Bu ağaç dalını süsleme işi, damadın kız kardeşleri, akrabaları tarafından hiçbir ücret veya karşılık beklenmeden gerçekleştirilir (K. 1, K. 2, K.4, K. 6).

Ağaç olarak kavak, akasya, mazi ağaçlarından biri tercih edilir, ağacın asılacak unsurları taşıyabilmesi için çok dallı olması gerekmektedir. (K. 1, K. 2, K.4, K. 5). Kesilen ağacın dikenli olmasına özen gösterilir (K. 2.)

Ağaç dalı hazırlandıktan sonra damat ve gelin bu ağacın altında fotoğraf çektirir (K. 1). Ağacın dallarına eskiden kesilen bir horoz da asılırdı. Kına gecesinin ardından ağaç dalındaki horoz alınır, pişirilir gelin ve damadın odasına konulur, ikisi bu horozu yerdi (K. 1, K. 2). Ağaç dalının üzerindeki meyveler, çerezler, kekler, bisküviler çocuklara dağıtılır, damat, gelin ve orada bulunan kişiler tarafından yenilir (K. 1, K. 2, K. 3, K.4, K. 5).

Muş'taki damat ağacı süsleme ritüeli, eski Türk inançlarından birçok öğeyi bünyesinde barındırmaktadır. Türk dünyası için kutsal olan ağaç, kanlı ve kansız kurban, koruyucu renklerin bu ritüelde kullanılması göze çarpmaktadır. Seçilen meyvelerin, renklerin, kurbanın uygulayıcıları tarafından bilinmese de kökeni mitik ve dinidir. Zamanla bu kutsal kimliği unutulmuş din dışı hale gelmiş, düğünlerde eğlence amaçlı olarak kullanılmıştır.

Damat ağacı ve buna benzer birçok gelenek ve ritüel “benzerlik yasası”nın işleyişi ile gerçekleştirilir. Benzerlik yasasına göre arzulara, hedeflere ancak istenen durum taklit edilerek ulaşılabilir (Frazer, 2020, s. 20-22). Benzer benzeri getirir mantığıyla evlilikten ne bekleniyorsa onu taklit eden nesnelere kullanımı göze çarpmaktadır. Ağaç, elma, nar, horoz, kutsal renklerin kullanılması üremeyi, çocuğun cinsiyetini, bolluğu, bereketi çağrıştıran unsurlardır, bu unsurlar benzerlik yasasını çalıştırarak yeni evli çiftti arzularına, hedeflerine eriştirecektir.

Damat ağacı süsleme geleneğinde birçok mitolojik iz bulmak mümkündür. Ağaç, meyveler, renkler bu geleneği mitolojik olarak değerli kılan unsurlardandır. Çalışmanın bundan sonraki kısmında tüm bu unsurların mitolojik bağlamda önemi ortaya konularak değerlendirme yapılacaktır.

Fotoğraf 1. ([Facebook](#)- Erişim Tarihi: 12.10.22).

3. 1. Ağaç

Türk düşünce yapısında dünya üçlü bir görünümde. Gökyüzü, yeryüzü ve yeraltından oluşan bu dünyanın ekseninde bulunan kutsal ağaç, dallarıyla gökyüzüne, gövdesiyle yeryüzüne, kökleriyle ise yeraltına ulaşabilen nadir varlıklardan biridir. Ağaç bu üç dünya arasındaki araç konumundadır. Ağaç, Şamanizmin önemli unsurlarından biridir. Nitekim Mircea Eliade (2018), şamanın davulunu bu ağaçtan yaptığını, davulun üstüne ağacın resmini çizdiğini ve ritüellerinde tırmandığı nesnenin aslında evren ağacı olduğunu vurgular (s. 337-338).

Türkler ve Moğollar, “Büyük Ağaç”, “Yalnız Ağaç”, “Kuru Ağaç” vb. özellikleriyle ağaçlar ya da ormanlar hakkında birçok mit ve inanç geliştirmişlerdir. Uygurlar, Kıpçaklar ve Oğuzlar anlatılarında önemli insanların doğumunda ağaca yer verirler ve ondan türediğini anlatırlar. Türkiye Türklerinde yaygın olan bir inanışa göre, geceyi bir ağacın dibinde geçirirlerse, bir yaşlı adamın onları ziyaret edeceklerine inanırlar. Anadolu’da bir ağaç kesen kişinin artık çocuğu olmayacağına inanılır. Altay Tatarları yeryüzünün göbeği üzerinde, her şeyin merkezinde, Bay Ülgen’in oturduğu dev bir çamın yeryüzü ağaçlarının en büyüğü olduğuna inanırlar (Bonnefoy, C I, 2000, s. 27-28).

Ağaç “Sığınılan Tanrı” dır. Türk inancında kutsal ağaç gölgelidir ve gölgesi oldukça büyüktür. Tanrı ise sığınılan en yüce varlıktır. Ağacın gölgesi bir Tanrı misali insanlara gölge olur, insanlarını korur ve kollar (Ergun, 2004, s. 361). Özellikle dikenli çalılar ve ağaçlar Tanrı kutu taşıdığına inanılır. Tenhal, mazı, meşe, narçiçeği dalı, iğde, kuşburnu, gül dalı gibi ağaçlar dikenli olduğundan bunlardan nazarlık yapılır, kem gözlerden koruduğu düşünülür (Ergun, 2004, s. 322).

Ağacın soyu temsil eden yönü de bulunmaktadır. Altay Yaratılış Miti’nde Tanrı dokuz dallı ağaç yaratır, bu dokuz daldan dokuz kişi türer, bu dokuz kişiden de dokuz oymak türesin emri verir (Ögel, 2014, C.I., s. 487-488). Bununla birlikte günümüzde insan soyu anlamında kullandığımız *şecere* kelimesi de ağaç anlamına gelir (Devellioğlu, 2008, s. 982).

Ağaç yapraklarını döken ve tekrar yeşillenen bir varlık olduğundan ölüp dirilmeyi, yeniden canlanmayı da temsil eder. Bilindiği üzere eski Türkler tahta tabutlar içine koydukları ölülerini gömmez, ormanın تنها bir köşesinde, ağaçların üstüne koyarlar (Radloff, 2008, s. 171). Bu ölünün ağaçlar gibi yeniden yeşillenmesi, canlanmasını isteyen uygulamalardan biri olarak düşünülebilir. Ayrıca ölünün bedeni ağaca asılarak kutsala emanet edilir, bedenin Gök Tanrı’ya ulaşması sağlanır.

Fotoğraf 2. (Muş/Murat Paşa Mahallesi)

Damat ağacı ritüelinin ana maddesi olan ağaç, Türk kültüründe üçlü dünya arasında iletişim aracı olması, insan soyunu temsil etmesi, Tanrı kutu taşıması, koruyucu olması bakımından oldukça önemlidir. Gerek Anadolu ritüel ve geleneklerinde gerekse Muş ilinde ağacın önemli bir konumu vardır. Muş'ta yıldırım düşen ağaç ve şılan³ ağacı kutsal sayılmaktadır. Bununla birlikte ağaç ve doğurganlık arasındaki bağlantı, Muş halkının diline de sirayet etmiştir. “Bin dallı olasin”, “bedenin yeşillensin”, “bedenin göğersin” vb. alkış-dua nitelikli sözler oldukça yaygın kullanılmaktadır. Damat ağacı süsleme ritüelinde ağacın ana unsur olmasının sebebi, yeni çiftin yuvasını kutsamak, korumak ve doğurganlığı sağlamaktır. Ayrıca yukarıda da bahsedildiği gibi damat ağacının tören için hazırlanan dalının da dikenli olmasına özen gösterilir. Dikenli ağaçlar Tanrı kutu taşıdığına ve nazardan koruduğuna inanılmaktadır, ritüelde dikenli ağacın seçilmesinin nedeni de geçiş dönemi odağındaki gelin ve damadı nazardan, çeşitli kötülüklerden korunmaktır.

3. 2. Horoz

Horoz, İslam dininde uyuyanları namaza kaldıran müezzin olarak tasavvur edilir. Bir hadiste “Horoz lanet etmeyin, çünkü o sizi namaza kaldırıyor” demektedir. Bazı inanışlara göre Hz. Âdem'e namaz kılmayı bir horozun öğrettiği rivayet edilir (Gezgin, 2014, s. 100). Horoz, cesaret, dürüstlük, nezaket gibi vasıflarla da ilişkilidir. Hz. Muhammed'in miraç hadisesi tasvir edilirken bazen Burak üzerinde gösterilmiş bazen de yaya olarak ve horozu izleyen bir grup ile tasvir edilmiştir (Çoruhlu, C. II., 2019, s. 261-264).

Horoz, bir adak olarak ya da kötülüklerin uzaklaştırılması anlamında kan akıtmak için kullanılan hayvanlardan biridir. Bilindiği üzere kurban, kanlı ve kansız olarak ikiye ayrılmaktadır. Kansız kurbanlar saç olarak da adlandırılır, kanlı kurbanlarda ise seçilen hayvanı keserek kanını akıtmak gerekir. Her iki kurban türünde de amaç; kötülüğün önüne geçmek, ruhları memnun ederek onların gazabından korunmaktır. Ayrıca mevcut bulunan kötülüğün horozla yüklenerek kesilmesi ve kötülüğün yok edilmesi olarak da yorumlanabilir. Damat ağacındaki horoz, kanlı kurban içinde yer almakla birlikte cinsiyetinin de önemli olduğunu düşünmekteyiz. Horoz, erkek olarak bilinmektedir. Horozun ağaçta asılı olmasının nedeni yeni çiftin erkek çocuğa sahip olmasını sağlamak amacıyla taşımaktadır. Bununla birlikte kaynak kişilerle yaptığımız görüşmelerde yaşça büyük olanlar horozun varlığından söz etmektedir. Genç kuşak ise bu ritüelde horozdan bahsetmediği dikkat çekmektedir.

3. 3. Meyveler

Elma

Türk kültüründe elmanın kullanımı neredeyse her veride “üremenin sembolü” olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna örnek olarak; Manas Destanı'nda Yakup Han'ın eşi Çıyırıcı'nın çocuğu olmaz. Bunun sebebi Çıyırıcı'nın “elmalıkta

³ şılan: Kuşburnu. Bu ağaç Muş halk kültüründe kutsal kabul edilir. Şılan ağacının altında çeşitli ruhların yaşadığı ve ağacın dibine oturan kişilere zarar vereceği düşüncesi mevcuttur (K. 1, K. 4).

(yerlerde) belenmemesi” dir (Gülensoy, 2018, s. 29). Kerem ile Aslı hikâyesinde ise Süruri Şah ile Yahud adındaki eğlencesinin çocukları olmaz. Bir gün seyahat etmeye karar verirler ve yolda karşılına bir derviş çıkar. Derviş cebinden bir elma çıkarır, ikiye böler ve eşleriyle birlikte yemeleri için onlara uzatır. Bunun üzerine eşleri hamile kalır (Elçin, 2017, s. 16).

Elmanın doğumla ilişkisinin temelinde Âdem ile Havva'nın yasak meyveyi yemesi ve Tanrı'nın Havva'yı doğum cezasına çarptırması yatmaktadır. Kutsal anlatılarda malum hadise şu şekilde anlatılır:

Tevrat'ın Yaratılış babında iyiliği ve kötülüğü bilme ağacı insana yasak olmasına rağmen bu ağacın meyvelerini yediklerini öğrenen Tanrı kadına ve erkeğe kızar ve kadına “*Zahmetini ve gebeliğini ziyadesiyle çoğaltacağım; ağrı ile evlat doğuracaksın*” diyerek doğum yapma cezası verir (Tevrat, 2014, s. 7-8).

Radloff'un derlediği Altay Yaratılış Miti'nde Âdem ile Havva, Törüngei ve Eci olarak karşımıza çıkmaktadır. Tanrı'nın yarattığı bir ağacın yalnızca beş dalından yemeye izin verilmiştir. Geriye kalan dört dal insanoğluna yasaktır. Şeytan Eci'yi kandırarak ona yasak olan dalların meyvesinden verir. Eci de meyveyi ikiye böler ve meyvenin sularını Törüngei'nin dudaklarına sürer. Bunun üzerine o zamana kadar tüylü olan insanoğlunun tüyleri dökülür ve çıplak kalırlar. Tanrı bu durum kızarak Eci'ye doğurma cezası verir (Ögel, C. I, 2014, s. 488-491).

Görüldüğü üzere kadının doğum yapması kutsal anlatılarda “yasak meyve”nin yenmesinden kaynaklanır. Doğrudan kutsal kitaplarda ve anlatılarda yasak meyve elma olarak geçmez. Elma olarak zihinlere yerleşmesinin nedeni bir görüşe göre Yunan mitolojisinde bütün meyvelere aynı isim verilmesinden kaynaklanır. Milon (μῆλον) kelimesi Yunancada “her çeşit taneli veya çekirdekli meyve” (Sinanoğlu, 1953, s. 178) olarak geçer, fakat bu kelime Latinceye çevrilirken “malum” yani “elma” olarak çevrilir (Kabağaç-Alova, 1995, s. 357). Bu çeviriden ötürü kutsal kitaplarda yasak meyvenin türü belirtilmemesine rağmen elma yaygınlık kazanmıştır. Elmanın doğumla ilişkisinin sebebi yasak meyve olması ve Havva'nın meyveyi yedikten sonra doğum cezasına çarptırılmasıdır.

Elma aşkın, üremenin, çocuğun sembolüdür. Diyarbakır, Şırnak gibi illerinde sevgililer birbirlerine karanfil ile donatılmış elma verir, Erzurum'da gelin eve girerken başına dama çıkmış damat tarafından elma atılır. Muş'ta ölen bebeklerin hakikası⁴ elma ile verilir. Elma, Türk kültürünün inanç ve ritüellerinde önemli bir semboldür. Muş ilinde de damat ağacında elmanın bulunmasının sebebi geline doğurganlık özelliğinin geçmesi amacıyla tercih edildiği düşünülebilir. Yeni çiftin yuvasında çocuğun eksik olmaması, çocuksuzluk yaşamamaları için seçilen unsurlardan biridir.

Nar

Nar meyvesi çok taneli olması sebebiyle bolluk ve bereket ile ilişkilendirilir. Nitekim Türk kültüründe evin, iş yerinin bereketinin artması için kapı eşiğinde nar

⁴ hakika: Muş halk kültüründe doğup kısa bir süre sonra ölen bebekler için bir testi su üstüne bir tane elma konulur ve herhangi bir fakire verilir. Bu işleme hakika adı verilir.

kırılması önemli bir ritüeldir. Aynı zamanda kırılmasıyla beraber yere saçılan nar, saç kurbanı olarak vazife görür, ruhların memnun edilmesiyle bolluğun bereketin ilgili eve, iş yerine gireceği düşünülür.

Nar, zürriyetin sembollerinden biridir. Âsuman ile Zeycân hikâyesinde padişah ile kethüdasının çocukları olmaz, günlerden bir gün bir derviş gelir, padişah dertlerini bu dervişe anlatır. Derviş, onlara Murat suyunun kenarına gitmelerini, burada bir kurban kesmelerini söyler. Kurbanın ardından bir narın zuhur edeceğini ve bu narın ikisin zürriyetini dünyaya getireceğini belirtir. Nitekim bu narı yedikten sonra ikisinin de çocuğu olur (Kaya ve Koz, 2000, s. 21-22). Hazarlarda çocuğu olmayan kadınlara kara kabuklu narın tanelerini okuyarak yedirirler. Narın bütün taneleri yenmelidir, aksi takdirde bir tanesi bile yenmemesi duanın kabul olmayacağı anlamına gelir (Ergun, 2004, s. 846).

Nar, hurma meyvesi ile birlikte Kur'an-ı Kerim'de de zikredilen meyvelerden biridir. Allah'ın nimetleri, birliğini ve kudretini gösteren kâinat delilleri ve günahkârların kıyamette karşılaştıkları korku ve şiddetin konu edildiği Rahman suresinin 68. ayetinde “İçlerinde her türlü meyve, hurma ve nar vardır” ibaresi geçer (Kur'an, 2011, s. 597).

Fotoğraf 3. (Muş/Murat Paşa Mahallesi)

Muş ilinde tıpkı elmanın tercih sebebi olması gibi narın da tercih sebebi doğurganlıktır. Aynı zamanda narın tanelerinin çok olması gibi genç çiftin de çocuklarının çok olması hedeflenmektedir.

Üzüm

Şarap, mitolojide tanrıların içkisi olarak bilinir. Şarabın ilk ortaya çıkışı ile ilgili Anadolu’da yaygın bir şekilde anlatılan efsanelerden birinde Nuh peygamberin bir gün Ağrı Dağı’nın eteklerinde dolaşırken neşeli bir keçiye denk gelir. Neşesinin kaynağını soran Nuh peygamber keçinin peşine takılır ve onun iri taneli bir meyve yediğini görür. Nuh peygamber de bu meyvenin yani üzüm suyunun tiryakisi olur. Bu keyifli halin farkına varan şeytan, asmaları yakıcı nefesiyle kurutur. Nuh peygamber bu durumdan müteessir olur. Şeytan merhamete gelerek Nuh peygambere asmayı yedi hayvanın kaniyla sulayınca canlanacağını söyler. Nuh, aslan, kaplan, ayı, köpek, horoz, tilki ve saksığandan oluşan yedi hayvanın kaniyla asmayı sular ve asma yeniden canlanır (Şenocak, 2007, s. 167).

Hz. Muhammed’in miraca yükselişini anlatan metinlerde de üzüme yer verilir. Hz. Muhammed Allah’ın huzurundan dönerken içinde kırkların bulunduğu bir odağa girer. Birtakım konuşmalardan sonra onların kırklar olduğunu anlar, kırklar da Hz. Muhammed’den keramet göstermesini isterler. Allah, meleklerden biri vasıtasıyla cennetten tek bir üzüm tanesi ve altından bir tabak gönderir. Peygamber üzüm tanesini şahadet parmağıyla ezer, içlerinden birine koklatır ve o anda hepsi mest olur (Çıblak, 2005, s. 57-58).

Divan ve halk şiirlerinde üzüm “engûr” olarak bilinir ve mecaz olarak şarabın yerine kullanılır (Pala, 2015, s. 139). Şarap yerine kullanılan bade terimi özellikle bezm ve meclislerin vazgeçilmezidir. Tasavvufta bade, ruh coşkuluğu için bir araçtır (Pala, 2015, s. 52). Âşıkların yetişmesinde de bade önemli bir motiftir. Nitekim badeli âşık olmak ayrıcalık olarak kabul edilmektedir.

Üzüm hem görsel açıdan zenginlik katmak hem de tanelerinin çok olması sebebiyle ağaca asılmaktadır. Amaç; çiftin üzüm tanesi kadar çok çocuğa sahip olması, soyunun bereketli olmasını sağlamaktır.

Portakal

Bazı kaynaklarda günah meyvesi yani Âdem ile Havva’nın ilk tadına baktıkları meyve portakal olarak geçer. Aynı zamanda portakal ağacı iffet ve cömertlik sembolü olan bakire Meryem ile de ilişkilidir (Gezgin, 2021, s. 262).

Portakal, damat ağacı geleneğinde zaruri olmamakla birlikte mevsimine göre eklenebilen meyvelerden biridir. Düğün için hazırlanan ağacı daha gösterişli kılmak ve gelen misafirlerin törenin ardından yemesi için asılabilir. Ayrıca yasak meyve olarak kabul edecek olursak yine doğurganlığın kazandırılması amacıyla kullanıldığını söylemek mümkündür.

3.4. Yemişler

Kuru yemişler tıpkı portakalda olduğu gibi seçenek dâhilindedir. Bilindiği üzere düğünlerde sıklıkla kuruyemişler saç kurbanı olarak kullanılır. Damat ağacına

maddi duruma göre kuruyemişler kuru meyveler asılarak düğün törenin ardından tüketilir.

3. 5. Renkler

Renklerin kutsallığının kaynağı ilhamını doğadan almasından kaynaklanmaktadır. Mavinin kutsallığı gökten, Gök Tanrı'dan, yeşilin kutsallığı ağaçtan, kırmızı ve sarı renk kutsallığını güneşle ilişkili olarak ateşten alır. Renklerin kutsal unsurların bir parçası olarak koruyucu ve zararlı etkileri defedici bir etkisi var olduğu düşünülerek sıklıkla güçlerine sığınılmaktadır. Damat ağacına baktığımız zaman kırmızı ve beyaz renklerin hâkim olduğunu görmekteyiz. İki renk de Türk kültüründe önemli bir yere sahiptir.

Renklerin yön gösterici özelliğinin olması dikkat çekicidir. Ziya Gökalp (2019) yönlerle ilişkili olarak verdiği bilgilendirmelerde:

Şark: Gök ejderha ve Gökdeniz

Cenup: Kızıl kuş ve Kızıldeniz

Garp: Ak kaplan ve Akdeniz

Şimal: Kara kaplumbağa ve Karadeniz (s. 31-35) ilişkili olduğunu belirtmiştir.

Cinsiyet belirtmede de renklerin kullanılmasının mitoloji ile münasebeti olduğunu düşünmekteyiz. Hanlar hanı Bayındır Han yılda bir kere verdiği ziyafette beylerini toplar kara, kızıl ve ak otağ kurdurur. Oğlu olanı ak otağda, kızı olanı kızıl otağda, oğlu kızı olmayanı ise kara otağda ağırlar (Ergin, 2004, s. 78). Birkaç yıl önceye kadar erkeklere beyaz olmasa da beyaza yakın bir mavi, kızlara ise kızıla benzer pembe kimlik verilmesinin bir cinsiyet belirleme yöntemi olduğu ve bunun da mitolojinin bir izi olduğu düşünülebilir.

Kırmızı

Kırmızı renk, eril hareket ilkesini, ateşi, hükümdarlığı, aşkı, gelin ve evlilikle ilgili birtakım özellikleri ifade eder. Bununla birlikte saygı duyulan ateş kırmızı renkle sembolize edilmiştir. Al ruhu, al karısı, albastı koruyucu ve kötü ruh tasarımları kırmızı renkle ilişkilidir (Çoruhlu, 2020, s. 334-335). Bayrak da bu ateş kültürünün bir yansımasıdır. Kırgızlar ve Kazaklar bayrak yerine “yalav” kelimesini kullanmaktadırlar. Kelimenin anlamı “alav” yani “alev”dir. Bu durum da al ruhu ile ilişkilidir. Türk kültüründe al renginin milli ve manevi bir değeri vardır. Türk duygusunu ve ruhunu anlatan sembollerden biridir (Genç, 1999, s. 13-15). Kırmızı renk ile ilişkili olan ateş, güneşin yeryüzündeki yansımasıdır. Alevin dilleri (sesleri) Tanrı Ülgen ile insanlar arasında vasıta görevi gördüğü düşünülmektedir (Seyidov, 1983, s. 155).

Kırmızı rengin damat ağacı geleneğinde kullanılmasının birkaç anlamı olabilir. İlk olarak ateş ve güneşle ilişkili olarak kırmızı renk düğünü, damadı ve gelini kem gözlerden, kötü ruhlardan korunmak amacıyla kullanılmıştır. Diğer bir neden ise çocuksuzluk yaşanmaması için yukarıda da bahsettiğimiz gibi kızıl rengin kız çocuğunu temsil etmesinden hareketle kırmızı renkli bir örtü bağlanarak kız çocuğu temenni edilmektedir.

Beyaz

Beyaz renk temizlik, arılık, büyüklük ve yaşlılığı da ifade eder. Eski Türk devleti Hunlarda ak renk adaleti ve gücü ifade etmiştir. Devlet büyükleri savaşta ak renk giyinir, komutanlar askerlerden seçilmek için beyaz giyinirlermiş. Cengiz Han da ak elbise giyer ve ak ata binermiş. Selçuklular ve Osmanlılardaki ak sancak, Dede Korkut'taki "ak âlemler" bu geleneğin ve bayrağın kutluluğunun devamıdır (Hey'et, 1996, s. 56).

Türk mitolojisinde beyaz renk en yaygın kullanıma sahip renklerden biridir. Bu yaygınlığın nedeni gök renginin yerine geçmesidir. Bir başka neden ise ikinci derecede bir tanrı olan Ülgen'in Gök Tanrı'nın yerine geçmesiyle beyaz renk yoğunluk kazanmıştır. Yaratılış esnasında Tanrı Ülgen'e ilham veren ruhun adı Ak-ene'dir. Ak-ene iyi bir ruh olarak beyaz ile ilişkilendirilmiştir (Çoruhlu, 2020, s. 338).

Beyaz renk zihinlerde temizlik, berraklık, saflık özellikleriyle yer edinmiştir. Sünnet çocuğunun kıyafeti, gelinlik, kefen gibi geçiş dönemlerine ait giysilerin beyaz olması da dikkat çekicidir. Kişinin içinde bulunduğu dönemi berraklaştırmak, aklamak için beyaz renginin kullanılması dikkat çekici unsurlardan biridir.

Beyaz renk de tıpkı kırmızı renkte olduğu gibi aynı amaçlar doğrultusunda kullanılmaktadır. Beyaz renk erkek çocuğa tekabül ettiği için bu süsleme pratiğinde beyazın kullanılması erkek çocuk isteğiyle ilişkilendirilir.

Sonuç

Geçiş dönemleri içerisinde yer alan evlenme, çiftleri toplum içinde saygınlık ve sosyal statü açısından konum kazandırması yönüyle halk kültüründe oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu aşamada hem evlilik öncesi, evlenme sırası ve sonrasında gerçekleştirilen inanca bağlı ritüeller açısından oldukça zengin bir görünüme sahiptir.

Bu çalışmada Muş ili özelinde incelemeye alınan "damat ağacı süsleme" ritüeli, Siirt, Erzurum, Mardin gibi doğu illerinde geçmişten günümüze uygulanan ve içeriğinde İslamiyet öncesi eski Türk inanışlarına ait pek çok motif taşıyan ilgi çekici bir gelenektir.

Bu ritüelin temelinde ağacın bulunması, renklere, meyvelere mitolojik bağlamda yüklenen anlamlar, horozun kanlı kurban olarak kullanılması eski Türk inançlarının günümüzdeki yansıması olarak okunabilir. Eski Türk inançlarına ait unsurların diğer ritüellerde olduğu gibi bu ritüelde de kullanılmasının nedeni düğüne zarar verebilecek kötü ve zararlı ruhları, dış etkileri uzaklaştırmaktır ve yeni çiftin soyunun devamı için doğurganlığını, dolayısıyla da bereketi arttırmaktır. "Benzer benzeri yaratır" düşüncesinden hareketle damat ağacına meyvelerin, kırmızı ve beyaz renkli örtülerin, horozun, yemişlerin asıldığı ve asılan bu yiyecek ve renkleri temsil eden örtülerin mitolojik dönem dönemlerdeki anlamlarıyla bağlantı kurularak evlenen çiftlere iyi dileklerde bulunduğu görülmektedir. Ayrıca tören sonunda gelin ve damadın haricinde tüm bu

nesnelerin düğüne katılanlara ikram edilmesi geleneği de sadece yeni çiftin değil, bu mutluluğa ortak olanları da kutsamaya yöneliktir. Bununla birlikte yüzyıllardır uygulanmakta olan damat ağacı ritüeli bazı değişim dönüşümlere de uğramıştır. Günümüzde hazırlanan ağaçların çoğunda horoza rastlanmadığı görülmektedir. Bunun sebebi kurban edilmiş bir hayvanın ağaçta bulunmasının ürkütücü gelmesinden ötürü asılmaması olabileceği gibi bu gelenekteki motiflerin zamanla unutulması ve birer birer azalarak zamanla yok olabileceği de olabilir. Ayrıca damat ağacıyla gelin ve damadın fotoğraf çektirmesi de teknolojik gelişmelerin bir sonucu olarak geleneği değişim ve dönüşüme uğrattığı dikkat çekmektedir.

Damat ağacı ve benzeri uygulamaların kentleşmenin yoğun etkileriyle özellikle geçiş dönemi uygulamalarından hızlı bir şekilde silinmektedir. Dolayısıyla uygulanmasında mitik dönemlerin izine rastlanan bu uygulamanın yaşatılması, sosyal normları işletilmesi ve kültürel mirasın korunması açısından da oldukça önemlidir. Bu bağlamda bu tür yerel bilgi ve kodların literatüre kazandırılması gereklidir.

Kaynakça

- ALTUNSAK, E. (2016). Karapapak Türklerinde Şah Kaldırma Geleneğinin Mitik Çözümlemesi. Millî Folklor. 112 (28), 120-129.
- ARSLAN, S. (2014). Türk Kültüründe Ağaç Kültü ve Hayat Ağacı. Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi, 1 (1), 59-71.
- BAŞÇETİNCİLİK, A. (2009). Adana Halk Kültüründe Doğum, Evlenme ve Ölüm. Adana: Altın Koza.
- BONNEFOY, Y. (2000). Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü I. Levent Yılmaz (Haz.). Ankara: Dost.
- ÇELEPİ, M. S. (2017). Türk Kültür Evreninde Toy Denizli Örneği Ankara: Kömen.
- ÇIBLAK, N. (2005). Mersin Tahtacıları Halkbilimi Araştırmaları. Ankara: Ürün.
- ÇORUHLU, Y. (2019). Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi. C. 2. (Üçüncü Baskı), İstanbul: Ötüken.
- ÇORUHLU, Y. (2020). Türk Mitolojisinin Ana Hatları. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- DEVELLİOĞLU, F. (2008). Osmanlıca –Türkçe Ansiklopedik Lügat. Ankara: Aydın.
- ELÇİN, Ş. (2017). Kerem ile Aslı Hikâyesi (5. Baskı). Ankara: Akçağ.
- ELİADE, M. (2018). Şamanizm (2. Baskı). İsmet Birkan (Çev). Ankara: İmge.
- ERGİN, M. (2004). Dede Korkut Kitabı 1. Ankara: TDK.
- ERGUN, P. (2004). Türk Kültüründe Ağaç Kültü. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

- FRAZER, j. G. (2020). Altın Dal- Dinin ve Folklorun Kökleri. Mehmet H. Doğan (Çev). İstanbul: YKY.
- GENÇ, R. (1997). Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı-Kırmızı-Yeşil. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- GEZGİN, D. (2014). Hayvan Mitosları (4. Baskı). İstanbul: Sel.
- GEZGİN, D. (2021). Bitki Mitosları. İstanbul: Pinhan.
- GÖKALP, Z. (2019). Türk Töresi. Nargiza Sattarova (Haz.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- GÜLENSOY, T. (2018). Manas Destanı (3. Baskı). Ankara: Akçağ.
- HEY'ET, C. (1996). "Türklerin Tarihinde Renklerin Yeri". Yay. Haz. Sadık Tural-Elmas Kılıç. Nevruz ve Renkler kitabı içinde (ss. 55-61). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- İNAN, A. (2013). Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar (7. Baskı). Ankara: TTK
- KABAAĞAÇ, S. & E., Alova. (1995). Latince/Türkçe Sözlük. İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- KALAFAT, Y. & Türkeroğlu, C. ve Muratoğlu, M. (1996). Özbekistan-Anadolu Karşılaştırmalı Türk Halk İnançları. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- KALAFAT, Y. (2006). "Halaç Türklerinde Halk İnançları", Halaç Türklerinde Karşılaştırmalı Halk Kültürü XV. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 11-15 Eylül 2006).
- KAYA, D. & M. Sabri Koz, (2000). Halk Hikâyeleri I. İstanbul: Kitabevi.
- Kur'an-ı Kerim Meâli. (2011). Halil Altuntaş- Muzaffer Şahin (Haz.). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- ÖGEL, B. (2014). Türk Mitolojisi I-II. Ankara: TTK.
- ÖRNEK, S. V. (2018). Türk Halkbilimi (3. Baskı) Ankara: BilgeSu Yayınları.
- PALA, İ. (2015). Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü (26. Baskı). İstanbul: Kapı Yayınları.
- RADLOFF, W. (2008). Türklük ve Şamanlık. A. Temir, T. Andaç, N. Uğurlu (Çev.). İstanbul: Örgün.
- SEVİM, A. (2003). "Malazgirt Muharebesi" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi C. 27. İstanbul: Diyanet Vakfı Yay. 481-483.
- SEYİDOV, M. (1983). Azerbaycan Mifik Tefekkürünün Gaynagları, Bakı: Yazıçı.
- SİNANOĞLU, S. (1953). Yunanca-Türkçe Sözlük. Ankara: TTK.

ŞENOCAK, E. (2007). Türk Halk Kültüründe ve Mitolojik Bağlamda Üzümün Yeri. Millî Folklor, 19 (76), 164-172.

Tevrat. (2014). Eskişehir: Dorlion.

(www.mus.gov.tr/ilimizin-tarihcesi, Erişim Tarihi: 10.10.2022).

([Facebook](https://www.facebook.com/), Erişim Tarihi: 12. 10. 2022).

Kaynak Kişiler

Kaynak kişi ile ilgili bilgiler; “adı, soyadı, doğum yılı ve yeri, öğrenim durumu, mesleği ve ikâmeti” şeklinde sıralanmıştır.

K.1: Neriman Çelik, 1972, Muş, ilkokul, ev hanımı, Mersin.

K. 2: İkrâm Erten, 1966, Muş, okumamış, ev hanımı, Bursa.

K. 3: Selma Önder, 1968, Muş, Okumamış, ev hanımı, Muş.

K. 4: Fethiye Çelik, 1953, Muş/Sütlüce, okumamış, ev hanımı, Mersin.

K. 5: Elem Bozkurt, 1990, Muş, ortaokul, ev hanımı, Muş.

K. 6. Hülya Toktaş, 1993, Muş, ortaokul, ev hanımı, Hatay.